

* نائلہ اعظم قاضی
** پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن

ہیر” وارث شاہ“ تے سچ بانی ”احسان باجوہ“ دا تقابلی جائزہ

Abstract:

The folk tale of Heer Ranjha is very famous in Punjabi society as well in literature. This story has been related in the period of Lodhie's. Due to its popularity it was written and translated into several languages like Punjabi, Sindhi, Saraiki, Persian and Urdu by many famous poets. A bunch of Punjabi poets struggled very hard to write this most famous tale but Waris Shah was the worthy of mentioning whose creative work is a masterpiece after a period of 254 years. Ehsan Bajwa is also one of the most famous poet of modern Punjabi. His popular work is “Sach-Bani”. In this article there is a comparative study of Heer Ranjha the most romantic tale by Waris Shah and “Sach-Bani” by Ehsan Bajwa so this article is based on the critical analysis of the plot construction and tales description comparatively by these two renowned poets.

Keywords: Punjabi, Culture, Heer Ranjha, Folk tale, Waris Shah, Ehsan Bajwa

پنجابی ادب دے کھیتڑ وچ ڈھیر ساریاں ایہو جہیاں لوک داستاناں موجود نیں جیہناں وچ محبت دے جذبے ہٹکورے لیندے دکھالی دیندے نیں پر جھنگ تے چنانہ دی دھرتی جس نوں عاشقاناں صادقان دی دھرتی وی آکھیا جاندا اے۔ او تھے دی مشہور لوک داستان ہیر رانجھا سب توں سرکندھویں ہے۔ قصہ ہیر رانجھا دیس پنجاب دے ایس نگر دا ایہو جیہا لازوال شاہکار اے جس نوں بہت سارے شاعران نے اپنے اپنے فن موجب سچے اکھراں تے نو یکلے ڈھنگ راپیں نظمایا ہے۔ پنجاب دی ایہ

رومانی داستان شاعراں نے فارسی، اُردو، پنجابی، ہندی، ہندکو، سندھی تے ہور دو جیاں کئی زبانوں وچ وی تخلیق کیتیاں وارث شاہ دی ’ہیر‘ نوں دو جیاں زبانوں وچ ترجمایا، مثال دے طور تے انگریزی تے فرانسیسی زبان وچ۔ ایس عشقیہ داستان دی کہانی تے کردار امر ہو کے پنجاب دی صوفی ریت داحصہ وی بنے تے صوفی شاعری وچ تشبیہ، استعارے تے علامت بن کے وی ابھرے۔

پڑچولیاں دی ہن تائیں کھوج تے کاڈھ موجب دمودر داس اوہ پہلا شاعر اے جس نے ہیر رانجھے دے قصے نوں پنجابی زبان وچ نظما کے لافانی تے بے مثل بنا دتا۔ اختر جعفری ہوراں موجب:

”قصہ ہیر رانجھا کا پنجابی نظم میں سب سے پہلے لکھنے کا سہرا ایک ہندو شاعر دمودر

داس کے سر بندھا ہوا نظر آتا ہے۔ اُس کے بارے میں مشہور ہے کہ وہ بہلول

لودھی کے زمانے (1460 تا 1526ء) میں پیدا ہوا اور ایک سو دو برس کی عمر پر

کر مغلیہ بادشاہ اکبر اعظم کے عہد میں فوت ہوا۔“⁽¹⁾

دمودر داس دا اصل فکری نال ایسی کہ اوس نے قصے نوں پنجاب وسوں سے کرداراں نال سجا یا۔ ہیر رانجھا، ملکی چوچک، قاضی، لندن، سیدا کھیڑا، سہتی، کیدو، ہیر دیاں سہیلیاں ایہ سبھ کردار دمودر دے سوچھے ہوئے نیں۔ دمودر مگروں بے شمار شاعراں نے ایہ قصہ پنجابی زبان وچ منظوم کیتا۔ کسے شاعر نے ایہ قصہ مختصر تے کسے نے طویل لکھیا۔ ہر قصہ اپنی اپنی تھماں تے مکمل سوہنا تے اچھوتا اے۔ پر جو ماننا وارث شاہ ہوراں دی رچی ہیر نے کھٹی اے اوہ کسے ہور شاعر دا مقدر نہ بن سکی۔ وارث شاہ ہوراں ایس قصے نوں بیان کرن لگیاں ایہدے اندر اپنے من دا لہو، ذہن دی زرخیزی تے روح دی ترف انج بھر دتی کہ ایہ پنجاب دے وسنیکاں دیاں من تے روح دیاں تاراں اُتے برہوں دا گیت بن کے مچان لگ پیا تے ایہ وارث شاہی ہیر مقبولیت دیاں سحراں اُپر اپڑ گئی تے پنجاب دی زہتل بہتل دا اک لازمی جزو بن گئی۔ فیر گل ایتھوں تائیں ودھی پئی ہیر رانجھے دی داستان دی تھماں وارث شاہ دی ہیر دے طور مشہور ہو گئی۔ ایہ سچ ہے کہ ہور ہتھیرے رومانی قصے وی مقبول ہوئے پر اوہناں دی وڈیائی تے مقبولیت وارث شاہ دی ہیر نوں متاثر نہ کر سکی۔ اج ہیر وارث شاہ دے حوالے نال سب توں وڈا حوالہ ہے۔ وارث شاہ ہوراں ہیر دا قصہ اٹھارہویں صدی وچ تخلیق کیتا۔ جہہدے وچ اوہناں دی علمیت تے زبانوں اُتے عبور، اکھراں دی ورتوں تے اوس ویلے دے پنجاب دی سیاسی، سماجی، مذہبی حالات دے جھلکارے دسدے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ہیر وارث شاہ توں مگروں لکھیاں گتیاں ہیر لکھتاں دا وارث شاہ دی آفاقی لکھت تھلے صرف حوالہ تے تذکرہ باقی رہ گیا اے۔ وارث شاہ ہیر نوں لفظی تے معنوی دونوں پکھاں توں مالا مال کر دتا اے۔ جہہدی وجہ توں اوہ اک جادوئی تاثیر رکھدی اے، پر سوچن والی گل ایہ وے کہ

بے کوئی آج دے عہد دا شاعر ایس قصے نوں شعر و ادب دا روپ دین دی کوشش کر داسے تے اوہدے سامنے ایس عظیم داستان دی پوری تاریخ تے روایت موجود ہووے گی تے اوہ کبھڑی کستوری ورتے گا کہ اوہدے فن تے فکر دی باشاد و جیاں نالوں وکھری نظر آوے۔۔۔؟

احسان باجوہ ہوراں دا شمار اجوکے دور دے اوہناں آج کوئی شاعر اں وچ ہوندا اے جیہناں اپنی ماں بولی دا حق ادا کرن لئی اتناں دا جتن کیتا۔ ہیرا رانجھا دی لازوال تے صدیاں پرانی داستان نوں نویں سریوں اک واری فیر ”سچ بانی“ دے سرناویں بیٹھ رچیا۔ احسان باجوہ ہوراں ہیرا رانجھا دی عشقیہ داستان نوں اک واری فیر پرانے ورقیاں وچوں کڈھ کے پندرھویں صدی دے پنجاب دی جیوندی جاگدی حیاتی دا مہاندرا پیش کیتا اے۔ ایہدی وڈی خوبی ایہ اے کہ ایہ جیون کتھا پنجاب دھرتی دی رتھ تے ویسب دا شیشہ وکھاندی اے۔ وارث شاہ تے احسان باجوہ ہوراں دے رچے قصیاں وچکار دو صدیاں دی وٹھ اے۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیرا کہانی لکھن توں 264 ورہیاں مگروں جدوں ہیرا وارث شاہ اپنے جوبن اُتے وے 2013ء وچ احسان باجوہ ہوراں پہلی واری منظوم داستان ہیرا رانجھا ”سچ بانی“ دے سرناویں بیٹھ لوکائی دے ساہویں لیاندی۔ ایس کتاب دا اک ایڈیشن گرگھی وچ پنجابی ساہت سہا دلی ولوں 2014ء وچ چھاپے چڑھیا تے اک ایڈیشن محمد رحیم پبلیکیشنز توں 2015ء وچ چھاپے چڑھیا ایہدے توں وکھ 2019ء وچ گرگھی ایڈیشن من پریت پرکاشن، گیتا کالونی، دلی، بھارت توں وی چھپیا۔ 480 صفحیاں تے 325 سرناویاں بیٹھ رچیا ایہ قصہ بنداں دی شکل وچ نظمایا گیا اے۔ ہر بند دے چار چار مصرعے نیں۔ ایس قصے وچ مرزا صاحبان والی بحر تے بنتر رکھی گئی اے۔ احسان باجوہ ہوراں دموردر واکوں تیراں ماتریاں دی بحر ورتی اے۔

اوہ سبھ صفتاں دے مالکا ایہ تیرا جگت پمار

ہن آکھاں نعت رسول دی جگ چوں جو اپد اپار⁽²⁾

سچ بانی وچ بیانی جیون کتھا ہیرا رانجھا طالب حسین بخاری ہوراں دے پی ایچ ڈی دے مقالے ”وارث شاہ تے اوہدی ہیر دے کرداراں تے ٹکانیاں دا تحقیقی جائزہ“ دا منظوم روپ اے۔ احسان باجوہ ہوراں نوں ایہ داستان مجید خاور میلیسی ہوراں ولوں کہانی دی صورت وچ لکھی جس نوں اوہناں اپنی فنی قابلیت تے علمیت دے موتیاں وچ پروکے اک واری فیر ہیر نوں نویں ہارنگار نال دو جیاں ہیراں دے مقابلے وچ لیا کھلار یا اے۔ جتھوں تیکر سوال اٹھد اے ایہدی کہانی داستان اوہدے بارے وکھو وکھ وچار ملدے نیں۔ ممتاز بلوچ ہوراں موجب:

”ڈاکٹر طالب بخاری دے آکھن موجب اوہناں نوں ہیر دی حقیقت دا پتہ اوس

ویلے لگیا جدوں اوہ پڑھدے سن۔ اوس ویلے اوہناں جنڈیالہ شیر خان دے اک زمیندار کولوں مخطوطہ ”تاریخ ہیر“ 886ھ مطابق 1981ء مراد بلوچ دے ہتھوں فارسی وچ لکھیا ہو یا ویکھیا۔ اوہناں اوہ مخطوطہ اوس زمیندار کولوں پڑھن لئی لیا تے اوس وچ ورتی گئی کہانی نوں کاغذ تے اتار کے اوہناں اوہ مخطوطہ اوس زمیندار نوں موڑ دتا۔ 1952ء وچ اوہ زمیندار قتل ہو گیا تے اوس دی اولاد نے اوس مخطوطے نوں فضول سمجھ کے کتے گواچھڈیا۔“⁽³⁾

پنی ایچ ڈی دے مقالے کھوج دی کسوٹی تے تدا ای پورے اتر دے نیں جے اوہناں دے منے پر منے حوالے تھالے سر موجود ہون۔ پد احسان باجوہ ہوراں ہیر رانجھے دی جیون کتھا نوں تاریخی پس منظر وچ بیانیا اے۔ مستند حوالیاں توں واضحی غیر مستند کہانی ضرور جا پدی اے۔ باجوہ ہوراں پہلے توں موجود ہیر کہانیاں وچوں بنیادی سچ کشید کر کے تواریخی پس منظر وچ ایس قصے نوں نظما کے ادبی کھیتز وچ انملا وادھا کیتا اے۔ جس نوں کلاسیکی لوک کہانیاں وچ اک انقلابی کم آکھیا جاسکدا اے۔ احسان باجوہ ہوریں ”سچ بانی رچن دا اصلی کارن“ دے سرناموں بیٹھ لکھدے نیں:

”جدوں لوک داستانان ہور زباناں اندر ترجمائیاں جاندیاں نیں تاں اوہ لوک اوس داستان دی دھرتی دے پاتراں دی کرت کرتوت راہیں اوس دھرتی دے لوکاں بارے اپنی راتے بناندے نیں۔ گوہ گوچری گل ایہ دے پئی اوہناں ہیر وارث شاہ دے ترحے پڑھن مگروں پنجابی قوم بارے کمیہ وچار آساری کیتی ہووے گی؟ پئی پنجابی اپنیاں دھیاں نال ایچ کردے نیں جیویں ایس توں پہلاں چھپے ہیر دے قصیاں اندر ساڈے پنجابیاں دے کردار بارے دسیا گیا اے۔“⁽⁴⁾

ایہ ہی اصل وچ اوہ کارن اے جس نے احسان باجوہ ہوراں کولوں ایہ قصہ اک واری فیر نویں سریوں اُلکین لئی پریا۔ دمودرتوں لے کے وارث شاہ تیکر ہیر رانجھے دا قصہ اکو ای لیکھدا اے۔ پر پہلے توں موجود پلاٹ نوں نویں سریوں گھڑناتے اوس پلاٹ موجب کہانی دی بہتر نوں شعر دا بانا پوانا چوکھا اوکھا کم اے جو احسان باجوہ ہوراں کامیابی نال کر وکھایا اے۔ ہیر رانجھا دے پچھلیرے قصیاں وچ پرچلت روایتی کہانی تے ”سچ بانی“ دا قصہ فرق فرقی نیں۔ ایہ فرق وٹھاں کرداراں وچ اے تے واقعات دی واپرت وچ وی۔ احسان باجوہ ہوراں قصے دا مڈھ اوہ کلاسیکی قصہ کاری دی روایت نوں مکھ رکھ کے بھجیا اے۔ حمد، نعت، منقبت، پیراں دی مدح، اپنی جنم بھوں، دیس پنجاب دارنگ روپ اوکھے دے دریا، نہراں، گھاہ بوٹیاں دا ذکر بڑے من موہنے ڈھنگ راہیں کردے نیں کہ پڑھن والے دیاں اکھاں اگے

پنجاب دیاں پیلیاں او تھے دے دیہات اوہناں دی حیاتی اپنے پورے جو بن تے وکھالی دیندی اے۔

پنج آباں دی دھرت نوں اللہ نے چاڑھے رنگ
ہے سندر روپ سماھیا اس قدرت کولوں منگ
ایہ سونا روڑھ لیاؤندے سبھ اپنے اپنے سنگ
آکھ احساناں سچیاں وچ لیکھے پینا چنگ (5)

فلسفہ عشق، فقیری جیون، نفس دا بیان جس ڈھنگ راہیں بیان کردے نیں اوہدے توں ایہ گل
پک ہو جاندی اے کہ احسان باجوه ہوراں کلاسیکی تے صوفیانہ شعری روایت دا پلاوی نہیں چھڈیا تے
جدیدیت نوں وی اپنیاں اکھاں توں اوہلے نہیں ہون دتا۔ اوہناں دے قصے اُتے صوفیانہ شاعری دا اثر
گوڑھا اے۔ ”سچ بانی“ وچ عشقیہ رنگ تے فراقیہ کیفیت نوں بوہتا ابھاریا اے:

ایہ عشق وساوے وستیاں وچ من کھیتی ہر یال
ہے جیکر عشق کماؤنا درداں نوں اندر پال (6)

وارث شاہ ہوراں وی قصے دا مڈھ رب تعالیٰ دی حمد، نعت رسول کریم ﷺ، منقبت، مدح پیر
توں بچھ کہ اسلامی روایت تے قدراں دا ڈاڈا شعور تے ادراک رکھن دا ثبوت دتا اے۔ وارث شاہ
ہوراں مڈھ توں ای دو بے قصیاں توں ذرا کوکھ ہو جاندا اے۔ راجھیاں دی شوخی، عظمت تے اوہناں
دے خاندانی وقار دا ذکر بڑے ہی سوتنے ڈھنگ راہیں کردے نیں:

اک تحت ہزار یوں گل کیجے جتھے راجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گھر و مست اربیلوے نیں سندر راک تھیں اک سوایا اے
والے کوکلے مندرے مجھ لنگی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کیہ صفت ہزارے دی آکھ سکاں گویا بہشت زمین تے آیا اے (7)

اک اچا تے منیا ہو یا فنکار اوہ ای ہوندا اے جیہڑا اک خاص سوچ تے ترتیب دے تحت
ڈھانچے تیار کردا اے۔ وارث شاہ ہوراں وی ایس قصے نوں ترتیب دین لگیاں جس مہارت تے فن نال
راجھیاں بارے گل چھیڑی اے پڑھن والے نوں ایس لگن وچ لا دتا اے کہ ایہ چھیل تے الیلے راجھے
رنگ مچائی پھر دے نیں تے کیویں ایڈی چنگی حیاتی گزارن دا ڈھنگ لہمایا اے۔ وارث شاہ ہوراں
مڈھ توں ای آون والے واقعیات دی فضا تیار کردتی اے۔ ایہدے برعکس ”سچ بانی“ وچ ورتے
حالات و واقعات بہت وکھرے نیں۔ قصے دا باقاعدہ آغاز احسان باجوه ہوریں راجھیاں دے پچھوکڑ
توں کردے نیں:

ایہ اصل قبیلہ عرب دا وچ وسیا نام نشان
اوہ آنکھی جیون جیوندے وچ راٹھال نام رکھان (8)

”ہیر وارث شاہ“ وچ کدھرے وی مڈھلے پاتراں دے تاریخی پچھو کڑیاں شجرے
نظر نہیں آؤندے تے نہ ای اوہناں بارے بھروسے جانکاری لیسدی اے۔ جد کہ
احسان باجوه ہوراں مکھ پاتراں دیاں جمن مرن دیاں تاریخاں توں لے کے
پاتراں دیاں آپسی سانجھاں، تھاں ٹھکانیاں نوں پوری وڈ و تیر نال بیان کیتا
اے۔ اوہ راٹھیال، سیالاں، کھیڑیاں، بلوچاں دا پچھو کڑاں بیان کردے نیں کہ
تخت ہزارے توں لے کے رنگ پور دا علاقہ اک سانجھا و ہیرا جاپدا اے۔ جیویں
احسان باجوه ہوریں چوچک مہر سیال دی کھیڑیاں نال سا چاری انج بیان کردے
نیں کہ چوچک سیال دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو یا تے اوہدا بھنوی عجاب خان سی جو
رنگ پور تھل دا رہن والا سی تے سہتی عجاب خان دی دھی سی۔ انج ای دھیدو
(رانجھا) دے بھرار مضے خان دا سالا صاحب خان داد سی جو نسوں ڈھڈی جٹ سی
تے کالا کوٹ پٹھاناں تے اوہدا راج سی۔ جد کھیڑے ہیر نوں زبردستی اپنے نال
ویاہ کے لے جانے نیں اوس ویلے صاحب خان ای رانجھے دی مدد کردا اے۔
مراد بلوچ نال موجود رانجھا دی سا چاری نوں انج بیان کردے نے کہ مراد بلوچ دا
پپوسلمان خان بلوچ موجود رانجھا دا سالا سی انج مراد بلوچ دھیدو (رانجھے) دا سا
مماے دا پتر سی۔“ (9)

”سچ بانی“ وچ ایہو جیہے بے شمار پکھ وکھالی دیندے نیں جیہناں دا ذکر پہلے توں موجود ہیر
رانجھا دے قصیاں وچ کدھرے وکھالی نہیں دیندا۔ لیہدے واقعات کردار تے سا چاری ہیر وارث شاہ
نال کدھرے وی لگا نہیں کھاندے۔ احسان باجوه ہوراں ”سچ بانی“ وچ موجود جٹ دے تن ویاہواں دا
ذکر کیتا اے۔ موجود جٹ دیاں زانیاں دے ناں تے اوہناں توں ہون والیاں اولاداں دے ناواں دی
دس وی پاندے نیں۔ پکلی زانی دا ناں رابعہ سی جیہدے توں چار منڈے شہا بل خان، شرف خان،
عاقل خان تے رضو خان سن۔ دو جی گھر والی صالح توں تن پتر طاہر، طاہر، جیون خان تے دو دھیال عاقلہ،
بختاور سن۔ دونواں زانیاں دے مرن مگروں موجود جٹ دا تیجا ویاہ مراد بلوچ دی پھپی نسبت بانو نال ہو یا
جیہدے توں اک پتر جمیا جیہد نال دھیدو (رانجھا) سی۔ ہیر وارث شاہ وچ رانجھے دی مترتی ماں دا
ذکر نہیں لیسدا۔ سگول بڑے سدھے ساویں ڈھنگ راہیں موجودے خاندان دا تعارف نہایت اختصاریت

نال کراندے نیں۔

موجو چودھری پنڈ دی پانہڈ والا چنگا بھانیاں دا سردار آہا
پتراٹھ دو بیٹیاں تس دیاں سن وڈاٹسرتے پروار آہا (10)

وارث شاہ دے رچے قصے وچ رانجھے دی حیاتی وچ اوہدے پیو دے مرن مگروں انقلاب
آؤندا اے جیہدے پاروں اک پل وچ اوہدی حیاتی بدل کے رہ جاندی اے۔ پیو دے جیوندیاں وی
اوہ بھراواں، بھرجانیاں نوں اک اکھ نہیں بھاندا سی تے پیو مگروں جد بھراواں بھرجانیاں نے اپنا اصل
رنگ دکھایا تاں اوہ اوہناں دے مہنیاں توں تنگ آکے گھر چھڈ دیندا اے۔ تخت ہزارے نوں چھڈ کے
جھنگ سیال تڑ جاند اے جتھے اوہدی ملاقات ہیر نال ہوندی اے، اکھاں چار ہونداں نیں تاں او تھے
قصے وچ اک واری فیر دلچسپ موڈ آؤندا اے۔ ”سچ بانی“ راہیں بیانی جیون کتھا وچ رانجھے دی
بھرجانیاں دے نکھو دیورنوں سیالوں دی نڈھی ویاہ دکھاو دا مہنا ماریا نہ رانجھا بھرجانیاں دے مہناں
پاروں چد کے گھروں باہر نکلیا۔ احسان باجوه ہواں ہیر رانجھا دے بال پسے توں ہی نکاح ہون دی دس
پائی اے۔ احسان باجوه ہوراں موجب موجو جٹ تے چوچک آپسی پیر بھرا سن۔ موجو جٹ رانجھے دے
مماے سلمان بلوچ دا گوڑھا یاری۔ جد موجو ہیر رانجھا دے ویاہ دی گل نسبت بانو نال کردا اے تاں احسان
باجوه ہوریں موجو نال چوچک دی یاری دی دس انج پاندے نیں۔

اوہ سجن تیرے ویر دا میرا وی گوڑھا یار (11)

احسان باجوه ہوراں مراد بلوچ تے رانجھے نوں سکے ماما پھپھی دا پتر دیا اے۔ پچن توں ای
دونوں دی گوڑھی یاری دی دس پاندے نیں۔

ہن دھیدو نال مراد سی جوں گھیو سکر دامیل

اک ہو کے جین لنگھاؤندے نہ دس دی وچ دو میل (12)

دو بے پاسے باجوه ہوریں ہیر تے سہتی نوں ماما پھپھی دی دھیاں تے سہیلیاں ہون دی
دس پاندے نیں۔ سہتی تے مراد بلوچ دا بال پسے وچ ای نکاح ہوں والی گل وی ایس قصے وچ اک ہور
حیران کر دین والا ککھ اے۔ کیوں جے ہیر وارث شاہ وچ سہتی ہیر دی ننان تے سیدے کھیڑے دی
بھین دے روپ وچ ساہمنے آؤندی اے۔

وارث شاہ ننان ہے ہیر سندی دھی کھیڑیاں بادشاہ دی ہے (13)

ایس طرح ہور وی بے شمار ککھ ایہو جتھے دکھالی دیندے نیں جیہناں پاروں ایہ قصہ ہیر وارث
شاہ توں نرا اوپرا دکھالی دیندا اے جیویں کہ:

- ☆ نہ رانجھے دی ملاقات جھنگ پتن اُتے ہیر نال ہوئی تے نہ ای لڈن ملاح دا کردار ”سچ بانی“ وچ موجود اے۔
- ☆ رانجھے نے باراں ورھیاں تیکر ہیر دیاں مجھاں نہیں پڑائیاں سگوں ”سچ بانی“ وچ رانجھیاں تے سیالاں دی آپسی ساکا چاری دا ذکر لکھدا اے۔
- ☆ اوہ ملدے گلدے آپسی سارے سی پہلوں ساک نہ پتتیں مجھاں چاریاں نہ دھید و بنیا چاک (14)
- ☆ سمیت دے مولوی نال رانجھے دے جھگڑے دی دس نہیں پیندی۔ سگوں رانجھا حافظ قرآن تے رب دی یاد وچ رجھیا رہندا اے۔
- ☆ نہ رنگ پور دیاں گلیاں وچ جوگی روپ دھار کے رانجھا خیرات منگن گیا نہ ای ہیر دے سوہرے ویڑھے سہتی نال اوہدی تو تکار ہوئی۔ نہ اوہنوں سہتی نے زور زبردستی دھکے مار کے گھر ول کڈھیا۔
- ☆ نہ ہیر سپ لڈن دا مکر بناندی اے تے نہ ای سیدا کھیڑا یا اجو کھیڑا جوگی نون بلاون لئی کالے باغ گئے۔

مڈھ توں اخیر تائیں دونوں شاعراں دے رچے قصے وچ واقعات دار دو بدل کھی تھاواں تے دکھالی دیندا اے۔ جیہدے پاروں ”سچ بانی“ دا مطالعہ کرن والے دے ذہن وچ کئی سوال پنگر دے نیں۔ وارث شاہ ہوراں دے سامنے تال ہیر دے قصیاں دی لمی روایت موجود سی پر احسان باجوہ ہوراں طالب بخاری ہوراں دے مقالے نون ای مکھ رکھ کے ایس قصے نون جوڑیا اے۔ ”سچ بانی“ دی بیانی کہانی وچ واقعات دا اُتار چڑھاؤ تھاؤں تھاہیں دکھالی دیندا اے جو قاری نون مڈھ توں لے کے اخیر تائیں تجس وچ پائی رکھدا اے۔ کہانی سدھی ساویں تڑدی اے تے اپنے انجام تیکر اپڑدی اے۔ ہیر وارث شاہ وچ تھاؤں تھاہیں پچل یک دم حالات و واقعات وچ تبدیلی آؤنا، رانجھے دی حیاتی وچ انقلاب در انقلاب دی صورتحال قاری دی دلچسپی نون ٹٹن نہیں دیندے۔ بھاویں رانجھے دا جوگی بن کے ہیر دے آکھے لگ کے رنگور دا گھیڑا کڈھنا ہووے یا سہتی نال جھگڑا یا فیر ہیر نون ادھالن دا واقعہ، ایہ سبھ اوہ کڑیاں نیں جو قاری نون زنجیر وانگ ایس قصے نال جڑے رہن تے مجبور کر دیاں نیں۔ قصے دا انجام دونوں شاعراں کول اکو اے پر وارث شاہ ہوراں دی بیانی کہانی موجب ہیر نون زہر دتا گیا۔ جد کے ”سچ بانی“ موجب رانجھے دے وشوانا تھ دے ڈیرے توں واپس نہ پرتن تے فتر داراہ اختیار کرن دی گل سن کے ہیر سجدے وچ ای ایس دنیا توں چلانا کر جانندی اے۔

دونوں شاعراں دے رچے قصیاں وچ ورتے کرداراں دی گل کرئیے تاں وارث شاہ ہوراں کول کوئی نواں کردار دکھالی نہیں دیندا۔ وارث شاہ ہوراں جس وی کردار نوں پیش کیتا اے اوسنوں بھروسے تے ڈھکویں ڈھنگ راہیں انج بیاندے نیں کہ اوہدی ظاہری شخصیت سراپا تے حلیمہ دے نال نال اوہدی باطنی شخصیت وی کھل کے سامنے آ گئی اے۔ ایس توں اڈ اوہناں پاتراں دیاں سوچاں، فکراں، سدھراں، چاہتاں، رغبتاں، نفرتاں وی پوری طرح ظاہر ہو گئیاں نیں۔ ہیر وارث شاہ دے سارے پاتر پنجاب دی زہتل وچوں پھٹے تے پلے ودھے۔ وارث شاہ اپنی زہتل دی نفسیات دا ات دابار یک بین فنکاری۔ اوہنے اپنی پاتر آساری وچ اپنے فن تے فنکاری دے سارے ٹل دکھائے۔ اپنے توں پہلاں دیاں لکھتاں دمودر، احمد تے مقبل دیاں ہیراں گوہ نال پڑھیاں۔ اوہناں وچ پاتراں دے وادھے گھائے کیتے۔ اوہناں نوں ذہن دی بھٹی وچ پکایا، کوچیا ماٹھی تے لشکا کے لوکائی ساہویں رکھیا تے لہہناں پاتراں نوں سدیویں حیاتی دا بانا پوایا۔ خیر تے شر حیاتی دی دھپ چھاں نیں۔ وارث شاہ ہوراں حیاتی دے لہہناں دونوں بھاء دے پکھاں نوں پاتراں راہیں انج بیان کیتا کے خیر دے پاتر اج وی لوکائی دے ہرمن پیارے نیں تے شر دے پاتر اوویں ای لوکائی دی نفرت پراپت کر دے نیں۔ جیویں منکھی حیاتی وچ صدیاں توں ہوندا آرہیا اے۔

”سچ بانی“ وچ ورتے پاتراں دا جائزہ لئیے تاں احسان باجوہ ہوریں رانجھے داناں دھیدو تے ہیر داناں عزت بی بی ورتیا اے۔ جیہدے پاروں ایہ قصہ ہیر تے رانجھے دا نہیں سگوں کسے دھیدو تے عزت بی بی دا پریم قصہ جاپدا اے۔ ایسے طرح چالاک چاتر سہتی نوں شائستہ بانو بنا چھڈیا اے۔ جہاناں دے شیطان کیدو داناں قادر خاں رکھ دتا اے۔ ناول دی ایس بدلاوٹ نے کرداراں دی سبھان ای بدل دتی اے۔ کجھ ہور نویں کرداراں دی وڑت نال ایہ قصہ اوپدا جیہا جاپدا اے۔ احسان باجوہ ہوراں کول کرداراں دی بھرمار اے تے بہتے کردار ایہو جیہے نیں جیہناں دی پٹی واری ”سچ بانی“ وچ دس پیندی اے جیویں:

- ☆ سلمان بلوچ: مراد بلوچ دا پیوتے رانجھے دا سکا ماما
- ☆ پتھر خان سیال: ہیر سیال دا سکا تایا۔
- ☆ مل خان سیال: پتھر خان دا ناک پتھر جیہہ 14621 وچ بھنگ دا پہلا حاکم بنیا۔
- ☆ قاضی شمس الدین کوٹلی باقر شاہ: لہہدے کولوں ہیر نے قرآن دی تعلیم لئی۔
- ☆ قاضی مولوی عنایت شاہ: لہہناں کولوں دھیدو تے مراد بلوچ نے دینی تعلیم لئی۔
- ☆ قاضی نور الدین پنیوٹی: جیہنے قادر خان تے ملکی دے آکھے لگ کے عزت بی بی تے دھیدو

- دے بچکن دے نکاح نوں توڑن دا فتویٰ جاری کیتا سی۔
- ☆ قاضی خیر الدین قوٹ قبولہ: جیہنے قوٹ قبولے وچ دھیدو تے عورت بی بی دے خلاف فیصلہ سنایا۔
- ☆ قاضی القضا شفیق الدین دیپالپوری: جیہنے قوٹ قبولے وچ عورت بی بی دے حق وچ فیصلہ سنایا۔
- ☆ حاکم اموانی راجہ بہاوالدین خان: بابا فرید الدین گنج شکر د امرید جیہدی دھی سیالاں ست وڈے راتے سیال نال ویایا۔
- ☆ راجہ مقبول خان: دھیدو تے عورت بی بی دے ویلے حاکم ریاست کوٹ قبولہ۔
- ☆ صاحب داد ڈھڈی: دھیدو دی بھر جانی سنگھ خاتون دا وڈا بھرا۔
- ☆ نسبت بانو: دھیدو دی ماں، مراد بلوچ دی پھپھی تے سلمان بلوچ دی بھین۔
- ☆ سلامت بانو: نسبت بانو دی وڈی بھین جو کوٹلی باقر شاہ دے نیڑے پنڈ سدوری وچ ولی داد جنجوعے ول ویایا سی۔
- ☆ سدرمل: دیوان تخت ہزارہ جیہدی سپردگی وچ سلمان خان بلوچ نے دھیدو دی وراثتی زمین دتی۔
- ☆ وشوانا تھ: گرو بالنا تھ دابالگا۔
- ایہ اوہ بھ کردار نیں جیہڑے ”سچ بانی“ وچ نوٹیکلے جاپدے نیں جو احسان باجوہ ہوراں توں پہلاں رچیاں ہیراں وچ دکھالی نہیں دیندے۔ ایہ سبھی کردار اپنی اپنی تھیں بھر پور نیں، پر قصیاں وچ ایہناں بے جا کرداراں دی بھرمار قاری دی دلچسپی تے تسلسل نوں بار بار توڑ دیندی اے۔ جنے چر وچ اک کردار نال واقفیت ہوندی اے یک دم اک ہور نوں کردار نوں ساک سنے سامنے آجاندا اے۔ ”سچ بانی“ وچ کیدو دی تھیں قادر خان کھیرے دا کردار سامنے آیا اے جو عورت بی بی داسکا ماما اے۔ جد کے وارث شاہ ہوراں کیدو نوں ہیر دا چاچا دیا اے۔ ایس کردار دیاں کرتاں یاں حالات و واقعات جو ہیر وارث شاہ وچ بیان کیتے نیں اوہ ”سچ بانی“ وچ دکھالی نہیں دیندے۔ پر دونوں شاعران کول ایس کردار دی اک گل ساٹھی اے اوہ ایک کہ دونوں شاعران ایس نوں ولن دے روپ وچ سامنے لیاند اے۔ ”ہیر وارث شاہ“ وچ کیدو اک شرارتی، چغل خور، عیب جوئی کرن والا تے چندال قسم دا انسان اے۔ لوتیاں لاناتے اک دو جیاں نوں لڑان جھگڑان تے ٹوہ وچ لنگی لت بھڑکاندا رہندا اے۔ وارث شاہ ہوریں کیدو نال انج تعارف کراندے نیں۔

کیدو ڈھونڈا کھوج نوں پھرے بھوندا باس چوری دی بیلیموں آؤندی اے
 وارث شاہ میاں ویکھو ٹنگ لنگی شیطان دی کلا جگاؤندی اے (15)
 کیدو دی سیرت دے نال نال وارث شاہ ہوریں اوہدی صورت توں وی ساڈی واقفی کرادتی

اے:

وارث شاہ ابلیس دی شکل کیدو ایہومول ہے بھ بکھیڑیاں دا (16)
 ”سچ بانی“ وچ ورتیا پاتر قادر خان کھیڑا 351/30 ورہیاں دا اک کڑیل جوان دلیر، اکھڑ مزاج
 تے لوہی قسم دا بندہ سی۔ چوچک دے مرن مگروں ملکی نے چوچک دی جاگیر دا مختار نامہ وی قادر خان
 دے نال کرادتا سی۔ احسان باجوه ہوریں قادر خان کھیڑا (کیدو) دا تعارف ”سچ بانی“ وچ انج کراندے
 نیں:

اوہ قادر خان جو منس سی اوہ ملکی سندا ویر
 اوہ انبریں پاڑھاں پاؤندا مڑتا کی دھرے اخیر (17)

ایہ کھیڑا قادر خان جونت پاندا ہوئے اکھیڑ
 اوہ ملیاں ترت وچھوڑا بنجے نوں دوے اُدھیڑ
 اوہ وسدے گھراں اُجاڑا انج دوے پواڑے پا
 اوہ لوتی باز اخیر دا اوہ مسردے لوے جوا
 اوہ لائوں بھانوں بادشاہ مڑاگاں دوے مچھا
 آکھ احساناں سچیاں توں اپنی ستا جگا (18)

قادر خان دولت دا پجاری سی، چوچک دی جائیداد اُتے اوہدی ہمیش توں ای نظری۔ ہیر داویاہ
 وی اوہ سیدے نال ایس لئی کرانا چاہندا سی تا کہ ہیر دا داج دولت بھ کھیڑیاں دی ہو جائے۔ احسان باجوه
 قادر خان دی لالچی فطرت نوں انج پیش کر دے نیں:

اوہ جایا لالچ لوہر دا مڑ خوب پلاوے تیر (19)

”سچ بانی“ وچ قادر خان دی اصل کرتوت تے لالچی فطرت جد کھل کے ساہمنے آؤندی اے
 تاں اوہ خود کشی کر لیندا اے۔ ہیر وارث شاہ وچ ہیر تے رانجھے دی جاسوسی کردیاں جد ہیر دے ہتھے
 چڑھدا اے تاں ہیر اوہدی واہوا کھنڈ ٹھپدی اے۔ دونوں شاعراں دا اُگھڑیا کیدو (قادر خان) دا کردار
 اپنی اپنی تھماں بھر پور منفی تاثر پیدا کر دیا اے، جہنوں پڑھ کہ قاری دے دل وچ اوہدے لئی رحم دی کوئی

گنجائش دکھالی نہیں دیندی۔

ایسے طرح ہیردا کردار وارث شاہ ہوراں کول بڑا متحرک تے زور دار اے۔ اوہ اک ان جھک نڈر تے محبت کرن والا کردار اے تے نال ای عورت دے کرب دی علامت وی۔ اوس نے محبت تے عشق وچ قربانی تے ایثارنوں شامل کر کے اک علامتی روپ وٹا لیا اے کہ ایس قصے نوں پڑھن تے سنن والا متاثر ہو یوں بنا نہیں رہندا۔ اوہ اک اتھری الھڑ مٹیوار دکھالی دیندی اے۔ ایسے لئی ہیر جتھے رج کے سوہنی تے من موہنی، روپ متی، شاہ پری، پنج پھول رانی، لنگ باغ دی پری، اندر رانی، حور تے روم دی میم اے او تھے ماں پیو دی لڈھکی دھی وی اے۔ اک پاسے رانجھے نال پیار کردی اے تے تے دو بے پاسے کیدو نال بکڑ وی لیددی اے۔ بے اوہ ماں پیو نال لاڈ پیار کردی اے تے دو بے پاسے قاضی نال اڈا وی لاندی اے۔ ”ہیر وارث شاہ“ وچ رانجھے نالوں ہیردا کردار طاقتور تے بھرواں اے۔ جتھے رانجھا ڈولدا اے ہیر اوہنوں ہمت دیندی اے۔ حالات دا مقابلہ دلیری نال کردی اے۔ جد اوہدے ماں پیو زبردستی اوہدا ویاہ سیدے نال کرن دا فیصلہ کردے نیں او تھے غصے نال بھری قہر وان بن کے اپنی ماں نال لڑدی اے۔

ہیر مانوں دے نال آڑن لگی تاں ساک کیتا نال زوریاں دے
کدوں منگیا منس میں آکھ تیتھوں ویر کدھتیوئی کہناں کھوریاں دے
ہن کریں ولا کیوں اسال کولوں ایہ کم نہ ہندے نی چوریاں دے
جیہڑے ہون بے عقل پلاؤندے نے اٹاں ماڑیاں دیاں وچ موریاں دے (20)

”سچ بانی“ وچ باجہ ہوراں ہیرنوں پنجاب دی اک لچپال تے شرماں والی دھی دے روپ دکھایا اے جو اپنی روپ جوانی دی مستی وچ اپنے ماپیاں دی پت لا کے کسے غیر مرد نال گھروں نہیں ٹھدی سگول اوہ اپنے ماپیاں دی عرت واسطے جان قربان کر دین لئی تیار ہو جاندی اے۔ اپنے مرن والے پیو دے ہتھیں رانجھے نال کیتے نکاح دی لچ پان لئی اوہ پوری حیاتی داء تے لا دیندی اے۔

مڑ عرت بی بی آکھدی آسو حقیقت گل
سی آپ ویاہیا باپ نے سی آیا رشتہ چیل (21)

میں تیویں دھیدو جٹ دی اج کیکن لوڑاں ہور
ہے سہناں مر مک جاوانا اوڑک نوں پینا گور (22)

”سچ بانی“ دی پاتر ہیر وچ سانوں جوش ولولہ تے نڈر پن اودوں دکھالی دیندا اے جد کھیڑیاں

نال شائستہ بانو (سہتی) نون ڈانگاں نال مقابلہ کر دیاں ویکھدی اے۔ پورے قصے وچ ہیر دے کردار اتے سہتی چھائی اے۔ اوہدا کوئی فیصلہ اپنا نہیں سگوں سہتی دے آکھے تے ٹردی اے۔

سی عرت بی بی آکھدی ہن سودھاں گی تلوار

ایہ بے کرتوتیاں کر دیاں ٹوٹے چار (23)

عرت بی بی دا کردار وارث شاہ ہوراں دی ہیر دے کردار توں بڑا منفرد اے۔ احسان باجوه ہوراں دی بیانی کہانی موجب ہیر قرآن دی حافظہ سی تے پردے دار ہون دے نال نال پنجاب دی عورتاں شرماں والی لچ پال دھی سی۔ اوس وچ وارث شاہ دی ہیر والا چچ چالا نہیں سی۔ نہ ای رانجھا ہیر دے آکھے تے لگ کے جوگی بنیا سی۔ عرت بی بی (ہیر) وچ حالات توں لڑن دی ہمت حوصلہ تے عزم دکھالی نہیں دیندا۔ محبت دی خاطر زمانے توں ٹکر لین دا حوصلہ نہیں رکھدی سگوں اپنی سوتیلی ماں تے مامے قادر خان دیاں سازشاں دا نشانہ بندی اے۔ بڑی نیک صفت سگھڑ سیانی، انکھی، الھڑ ہر ویلے رب دی یاد وچ رنجی رہندی تے رب اگے دھیدو (رانجھے) لئی ارداس کردی اے۔

مڑ بیٹھ مصلے عشق تے اوہ کردی سی ارداس

ہتھ جوڑے آکھے مالکا ہن لے چل دھیدو پاس (24)

وارث شاہ نے بڑی خوبصورتی نال ہیر نوں اک منفرد انداز نال پیش کر کے دس چھٹیاں پاروں ہیر دو جیاں داستاناں دے مقابلے وچ اصل ہیر وٹن اے جو اپنے مثالی اصولاں تے سچیاں گلاں پاروں عورت نوں ہمت حوصلے نال جیتی گوارن دا سبق دیندی اے۔ وارث شاہ دی ہیر وچ سہتی اک عیار، مکار چالاک تے رنگپور دی اڈنی سپنی دے حوالے نال ظہور کردی اے۔ بڑی موقع شناس پھڈے باز تے فسادن دی اے ایہو وجہ اے کہ اپنے مقصد واسطے ہر چنگا مندا کم کر جاندی اے۔ سہتی ہیر وانگوں ماں پیو دی لاڈلی دھی، پنڈ دی تیز طرار الھڑ مٹیار ہون پاروں ہر کوئی اوہدے توں ڈردا سی۔ سہتی بارے انج جانو کراندے نیں۔

وارث شاہ خان ہے ہیر سندی دھی کھیڑیاں دے بادشاہ دی ہے (25)

وارث شاہ ہوراں دی وڈی خوبی ایہ اے کہ اوہ کردار دے مطابق ایہو جیسے الفاظ ورتدے نیں جو کردار دی اندرلی باہرلی دنیا دی بھر پور عکاسی کردے نیں۔ جد رانجھے نال متھلا لاندی اے تاں رانجھے نال لڑائی پاروں سہتی دا کردار کھل کے انج سامنے لیاندے نیں۔

سپ شہتی وانگ کولہنیں نی ماس کھانیں رت پینیں نی

کاہے فقر دے نال رہاڑ پینیں بھلا بخش سانوں ماپے جیونیں نی (26)

احسان باجوہ ہورال ”سچ بانی“ وچ شائستہ بانو (سہتی) دا پاتر عقلان شکلاں والی، حیا دار مٹیوار دے روپ وچ ساہمنے لیاند اے۔ ہیرتوں زیادہ سہتی دا کردار ”سچ بانی“ وچ متحرک نظر آند اے۔ سہتی دا مراد بلوچ نال بچپن وچ ای نکاح ہو گیا سی دونوں خانداناں دی آپسی دشمنی پاروں رخصتی رکی ہوئی سی۔

وچ اُچی فہم فرستوں اوہ جاپے امسر نشان

اوہ پتلی عقل شعور دی سبھ جان اٹھ کراون

قدرال دی راکیوان سی اوہ کرتاں دی بلوان

آکھ احساناں پچیاں اوہ اصلوں کرنی وان (27)

رانجھے دے کردارنوں وارث شاہ ہورال بڑی مہارت نال اُلکیا اے۔ اوہ ایس قصے دا مردانہ کردار اے جیہدے آلے دوالے ساری کہانی گھمدی اے۔ رانجھے دے سفر توں قصے دامڈھ بھدا اے تے اوہدی موت تے قصہ اپنے منطقی انجام نوں اپڑدا اے۔ جے گوہ نال وارث شاہ دے اُگھڑے پاتر رانجھے دا جائزہ لینے تاں اوہدی ذات وچ بے شمار خوبیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ اوہ ہر طرح دے ماحول وچ اپنے آپ نوں ڈھالن دا ڈھنگ بخوبی جاندا اے۔ چاک دے روپ وچ دیکھنے یاں جوگی، روحانی عالم یاں سنیا سی ہر روپ وچ رانجھے دے کردارنوں وارث شاہ ہورال سچے ڈھنگ راہیں تخلیق کیتا اے۔ پرمجبت دے معاملے وچ رانجھا مکمل طور تے ہیر اُتے انحصار کردا اے۔ چاک بن توں لے کے جوگی بن تیکر ایہ سبھ کم ہیر دے آکھن تے کردا اے۔ جد ہیر اوس نوں اُدھالن لئی آکھدی اے تاں او تھے رانجھا بڑی سمجھداری دا مظاہرہ کردیاں ہیرنوں جواب دیندا اے۔

ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا نال چوریاں اتے ادھالیاں دے

کڑاں پوندیاں تٹھے ہاں دیس وچوں قصے سنیں سن کھو بنیاں گالیاں دے (28)

ایس طرح رانجھے دے کردار دے ہوروی کئی رنگ وارث شاہ ہورال مہارت نال اُلکے نیں۔ کدھرے ضدی تے آکر ڈھنگڑا لو جٹ دے روپ وچ دکھالی دیندا اے تے کدھرے سرنیواں کر کے ہر گل اگے جھک جاندا اے۔ وارث شاہ ہورال رانجھے دے کردارنوں عشق دی بھٹھی وچ ساڑ کے کندن بنا دتا اے۔ حالات و واقعات پاروں اوہدی شخصیت تے کردار وچ جیہڑی لچک پیدا ہوندی اے اوہدے پاروں رانجھے دے کردار وچ پختگی آندی جاندی اے۔ جد ناتھ توں جوگ لین جاندا اے او تھے معرفت دیاں گلاں کر کے اوہنوں ثابت کرنا چاہندا اے کہ اوہ واقعی جوگی بن دا اہل اے۔

ایہ جگ مقام فنا دا اے سہا ریت دی کسندھ ایہ جیوناں ایس

چھاؤں بدلاں دی عمر بندیاں دی عورائیل نیں پاڑنا سیوناں ایس (29)

انج رانجھا دلیلاں نوں بڑی سمجھاری نال سلجھاندا ہو یا ناتھ توں جوگ لین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ پورے قصے وچ کوئی کردار ایہو جیا نہیں دکھالی دیندا جو رانجھے توں متاثر ہوتے بنا نہ رہ سکیا ہوئے۔ بھادیس اوہ جھگڑا لوستہتی ہی کیوں نہ ہووے جو رانجھے دیاں کرامتاں ویکھ کے موم وانگوں پگھل جاندی اے۔ ”سچ بانی“ دا پاتر ردھید و وارث شاہ دے گھڑے پاتر رانجھے دے کردار توں بالکل منفرد اے۔ اوہدے وچ ہیر وارث شاہ ورگے رانجھے دی شوخیاں اداواں دکھالی نہیں دیندیاں۔ ڈانوں ڈول جتی شخصیت دا مالک جس نوں اپنے آپ تے وی بھروسہ نہیں۔ سوتیلے بھراتے بھرجائیاں اوہنو ماسہ وی برداشت نہیں کردے سن:

سی لکرے وانگ رڑک دا سبھناں توں نکا ویر
جد نظر میں کدھرے آؤندا انگھ جاوے سینے تیر (30)

سبھ توں نکا ہون پاروں ما پپو دا بہت لاڈلا پر سلجھیا ہو یا بال سی۔ بال پنے توں ہی رب دی یاد وچ رجھیا رہندا تے اپنے کم نال کم رکھن والا سی۔ حافظہ قرآن ہون دے نال نال عربی فارسی دے علوم دا وی جانوسی۔ ماں پپو دے مرن مگروں حالات توں فرار ہون لئی بالنا تھ دے ڈیرے جا بہندا اے۔ جد بالنا تھ ٹلے آون دا کارن پچھدا اے تے اگوں دھید و ارداس کردا اے:

مڑ دھید و اوس نوں آکھدا ہاں جگ تے بڑا نراس
نہ ماں پیوسرتے جیوندا رکھنا ہے کس نے پاس
سبھ پاسے لگے جین دے مکی ہے جبگی آس
آکھ احساناں سچیاں کر جیون درداں راس (31)

پورے قصے وچ دھید و دا کردار بہت کمزور اے اوہ اپنے حق لئی آواز چکن دی تھاں جوگ مت اختیار کر لیندا اے۔ اوہنوں ہیر دے زبردستی سیدے نال ہون والے ویاہ دی خبر مراد بلوچ آن کے سناؤندا اے۔

اوہ دھید و تائیں آکھدا کجھ کر لے کاج سول
توں جوگی بن کے بہ گیوں آفسر دوارا مل (32)

جد قاضی دھید و تے عورت بی بی دے حق وچ فیصلہ کر دیندا اے تاں بجائے ایس دے کے ہیر نوں اپنے نال لے جا کے اپنا گھر وسائے دھید و شوانا تھ دے ڈیرے جا بہندا اے۔ نا جانے اوہدے اندر کی انجانے خوف تے وہم سن کے اوہ اپنی جائز بیوی جیہدی خاطر اوہ کھیڑیاں نال لڑائی لڑدا اے اوہنوں چھڈ کے فقر دا پانڈھی بن جاندا اے۔ ایتھے جے کامل عشق دی گل کیتی جائے تاں ہیر پوری کہانی

اندر رانجھے توں اُچی تھال اُتے کھلوتی نظر آؤندی اے۔ بھاویں اوہنوں بلہ شیر ی دیون چکھے سہتی دا ہتھ ہوندا اے پر اوہ کسے وی تھال تے تھڑکدی نہیں۔ اپنے حق واسطے ڈٹی رہندی اے۔ پر رانجھا اوس توں نیویں تھال تے کھلوتا نظر آؤندا اے۔

”سچ بانی“ وچ مراد بلوچ دا کردار بڑا متحرک تے مرکزی کرداراں وچوں سمجھتوں اہم کردار اے، جہہڑا رانجھے دے جمن توں لے کے مرن تیکر اوہدے نال نال دکھالی دیندا اے۔ ”سچ بانی“ دا سبھ توں پہلا پاتروں اے، جہہدا تعارف احسان باجوہ ہوریں انج کراندے نیں۔

وچ چہڑھتھل بانی عقل دا اوہ قسول کاٹھوں شیرا
وہ سگھر عقل سیانیں وچ کرنی بڑا دلیر (33)

نسبت بانو دھیدو دے بھراواں توں ڈر کے اپنے کھتے مراد بلوچ نوں اپنے کول سد لیندی اے جو بال اپنے توں ای رانجھے دی حفاظت کردا اے۔ دونویں اکھٹے پڑھدے کھیڈ دے جوان ہوتے:

مسٹر کھی کردا اوس دی رکھ تلیان اُتے جان
نہ چیتا چت و ساردا وچ رانجھی نظر اراں سان (34)

”بیر وارث شاہ“ وچ رانجھے دا مراد بلوچ نال کوئی تعلق یا ساکا چاری دا ذکر نہیں لبھدا سگول ایس کردار دا تعلق صرف سہتی نال اے۔ مراد بلوچ بیر ”وارث شاہ“ وچ سہتی دے عاشق دے روپ وچ سامنے آؤندا اے۔ ایسے طرح بے شمار پاتراں دے نیں جہہناں دا سبھا ”سچ بانی“ دے پاتراں توں اکا ای دکھرا اے۔ چوچک، مکلی، موجو، چودھری لبھناں پاتراں دا پروا کرے تیاں پتہ لگدا اے کہ لبھناں اُتے وارث شاہ اپنے سبھا موجب محنت کیتی اے۔ احسان باجوہ ہوراں مرکزی کرداراں توں دکھ ذیلی کرداراں دا بھرواں تعارف وی بڑے بھر پور انداز نال کرایا اے۔ اوہناں دی بیانی کہانی وچ فرق واضح اے پر ”سچ بانی“ پڑھیاں ایہ وی احساس ہوندا اے اوہناں پنجاں پانیاں دی دھرتی نال جڑی ایس داستان نوں انج پیش کیتا اے کہ لبھدے وچ پوتر دھرتی دے دھنک رنگ ابھر کے سامنے آئے نیں۔ احسان باجوہ ہوراں جزیبات نگاری وچ ایہ کمال دکھایا اے کہ داستان دا پورا منظر نامہ اپنی اک اک شے دے حوالے نال قاری دے سامنے رقص کرن لگ پیندا اے۔ فجر ویلے پیٹو جیون دی من موہنی چتر کاری کر کے سویر دے نظاریاں دی گل کردیاں نیں توں نیں شے بیان کر چھڈی اے۔ ہر مذہب دے پیروکار دا اپنے عقیدے موجب عبادت وچ رجھنا تے پنڈاں وچ سویر توں شروع ہون والے کماں کا جاں دا ذکر انج کردے نیں:

ملاں سی بانگال دیندے اوہ سدن مسجد ول
 سن ہندو مندرین جاوندے اوہ جا کھڑکاون ٹل
 صوفی سن تسبی رول دے بس امراء دوارا مل
 آکھ احساناں پچیاں اوہ امست وقت اٹل
 گرجے نول عیسائی جاوندے اوہ اپنار ب منان
 کت باہمن مندریں بیٹھ کے صاحب دے بھجن الان (35)
 سن ہالی ڈھولے گاوندے اوہ ہٹھ ہٹھ کردے جان
 کت چکی جھون سوانیاں وچ درد جدائی گان
 کت پان مدھانی جٹیاں وچ واہہو اسی چھلکار
 کت دھواں دھندا جاپ دا جاوے سفلی ہار (36)

”بیر وارث شاہ“ وچ خیال دی اچھائی تے فکر دی اڈاری اپنے پورے جو بن تے نظر آوندی
 اے۔ اوہناں فجر دے منظر دی عکاسی کردیاں ہوئیاں اوس ویلے دی سویر دے پنجاب نول اکھاں اگے
 لیا کھلار یا اے۔

چدی چوکدی نال جاں ٹرے پاہندی پیاں ددھ دے وچ مدھانیاں نیں
 اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑن سبھاں رات نول جیہناں نیں مانیاں نیں (37)
 احسان باجوہ ہوراں مڈھ توں اخیر تیکر مکالمیاں راہیں کرداراں دے اوصاف دسدے نیں
 تے مکالمیاں راہیں ہر کردار دی فطرت توں جانو کرایا اے۔ ”سچ بانی“ وچ مکالماتی رنگ ابھر کے اوس
 ویلے سامنے آندا اے جدرا نچھا جوگ لین بالنا تھ کول جاندا اے تاں بالنا تھ اوہنوں آکھدا اے۔

ایہ جیون صبر خیال داموڈھے تے بغسلی چیان
 درد رنکر منگ کے وچ پانی بھسیں کے کھان (38)

رانچھا جواب دیندا اے:

وچ لواں قسبولی سختیاں مڑنرمی دیاں بنا
 میں دھواں میل سریر دی ہنجواں دا پانی پا (39)
 ”بیر وارث شاہ“ وچ مکالمے بڑے جوشیلے، جاندار، قدرتی نیں۔ جدرا نچھا رنگور وڑدا اے تے
 اوہدا ٹاکرا سہتی نال ہوندا اے سہتی پنڈ دی جٹی آکڑ کے آکھدی اے۔
 سہتی گج کے آکھدی چھڈ جٹا کھوہ سب نوالیاں سٹیاں نی

ہور سبھ ذاتاں ٹھگ کھاپیاں نی پر ایس ویہڑے وچ جٹیاں نی (40)
لیہدے جواب وچ رانجھا جوگی آکھدا اے:

ہولی سچ سبھاؤ دی گل کیجے ناپیں کڑکیے بولے گجے نی
دھیان رب تے رکھ نہ ہوتی لکھ اوگن ہون تاں کجے نی (41)

”بیر وارث شاہ“ وچ جذبات نگاری نوں خاص اہمیت حاصل اے۔ وارث شاہ ہوراں کرداراں دی ذہنی کیفیت، مزاج، بلد دی صورتحال تے قلبی اُتار چڑھا دے مطابق جذبیاں دی عکاسی کردیاں ہویاں دل موہ لین والا انداز اپنایا اے۔ بیر دے ویاہ مگروں رانجھے ولوں لکھی جان والی چٹھی رانجھے دے جذبات نوں اکھراں رانجھے بیان کردے نیں:

تساں ساہورے جا آرام کیتا اسیں ڈھوئے ہاں سول انگیا ریاں نوں
اگ لگ کے زمین آسمان ساڑے چا لکھاں جے دکھیاں ساریاں نوں
میٹھوں ٹھگ کے مہنیں چہرا لیوں رناں سچ نیں توڑ دیاں تاریاں نوں
چاک ہو کے وت ففتیر ہوواں کہسا مار یو اسال وچاریاں نوں (42)

”سچ بانی“ دی کہانی بھاویں ”بیر وارث شاہ“ نال لگا نہیں کھاندی پر جذبات دی عکاسی کرن لگیاں احسان باجوہ ہوراں چٹھیاں، باراں ماہ ورگیاں ون سونیاں صنفاں ورت کے نوٹیکے ڈھنگ رانجھے انسانی جذبات دی ترجمانی کیتی اے۔ ہر مہینے دی جغرافیائی، طبعی تے ماحولیاتی کیفیت نوں کردار دی طبعیت نال جوڑ کے بیان کیتا اے۔ بیر دے بھرتے فراق دی کیفیت نوں باجوہ ہوریں ”باراں ماہ“ دی صنف پٹھ رانجھے بیان دے نیں:

آچڑھیا جدوں وسا کھسی تس تیجا چڑھاوے آن
سفنے سی مکدے جاوندے جیہناں تے کردی مان
مڑ جیٹھ مہینہ ساڈا اسمانوں ورہی اگ
اوہ سفنہ رہوے اڈاردی رنجھاں دے آکھے لگ (43)

فنی لحاظ نال ”سچ بانی“ تے ”بیر وارث شاہ“ دا جائزہ لیتے تاں بے شمار کچھ ایہو جتھے نیں جیہناں کارن وارث شاہ دی بیرونی اچھپتا نظر آؤندی اے تے اوس دی مقبولیت دی وجہ وی۔ وارث شاہ نے تشبیہاں عربی، فارسی، سنسکرت، ہندی توں ادھار نہیں لئیاں سگوں نرول پنجابی استعارے تے تشبیہاں ورتدے نیں:

دند چنبے دی لڑی کے ہنس موتی دانے نکلے حسن انار وچوں (44)

احسان باجوہ ہوراں وی قصہ بیان کرن لگیاں اپنے علم تے فنی بصیرت توں ڈاڈا کم لیا اے۔ ایس سلسلے وچ اوہناں عربی، فارسی دے اوکھے لفظاں دی تھال ٹھیٹھ پنجابی لفظالی دا چناؤ کیتا اے۔ ون سونیاں تشبیہاں ورت کے اپنی فنی قابلیت دا ثبوت دتا اے۔ عزت بی بی دا جوہن بیان کرن لگیاں جو تشبیہاں ورتدے نیں اوہ ارجح نیں:

اوہ پتلی جاپے چین دی جد نین کردی وار

وچ مستی نین کٹوریاں جوہن سی اپرا پار (45)

ارجح استعارہ، مبالغہ آرائی، تلمیح دیاں جھکال ”سچ بانی“ وچ تھانوں تھانیں دکھالی دیندیاں نیں۔ احسان باجوہ ہوراں قصے دا بیان ڈھنگ سادہ تے عام فہم رکھیا اے۔ اوہناں تکرار لفظی تے ہور دو جیاں صنعتاں نوں ورت کے اپنے فنی گناں دی دس پائی اے:

جو صادق صدق صدیق نین پتھراں نوں جاوون چیر (46)

”بیر وارث شاہ“ وچ زبان و بیان دیاں ساریاں خوبیاں انوکھے ڈھنگ راہیں پیش کیتیاں نیں۔ جو کہادوتاں، ضرب المثل ورتتے نیں اوہ عوامی روپ دھار چکے نیں:

وارث شاہ محبوب نوں تدوں پاسیے جدوں اپنا آپ گوا لینے (47)

وارث شاہ ہوراں اپنے کلام نوں سوادلا بنان لئی بے شمار صنعتاں ورتیاں نیں۔ صنعت مبالغہ نوں ایس انداز نال ورتدے نیں کہ اصل تے نقل دا فرق ای مٹ جاندا اے۔ ایسے طرح اثاریاں، کنایاں، تلمیحاں نوں ورت کے ایس قصے نوں ہمیش لئی امر کر دتا اے:

راہے بھوج دے مکھ لگام دے کے چڑھ دوڑیاں ہوٹونے پارو نیں

کیرو پاندواں دی صفا گال سٹی گل دے نال ہسریار یونی (48)

مکدی گل ایہ اے کہ وارث شاہ ہوراں سلوک، طریقت، معرفت، تے شریعت، دیاں ساریاں رمزیاں اپنی لکھت ہیر وچ بیان کر کے اپنے پڑھنباراں اگے اپنے آپ نوں اک اتاد تے مرشد دے طور تے پیش کردے نیں۔ بس پڑھن والے دی ذہنی قلبی بھوینیں تے منحصر اے کہ اوہ کراٹھی سیم تھور دی ماری اے یا سونا اگلن والی زرخیز دھرتی۔ یعنی جیہو جی بھوینیں اوہو جیہا اثر۔ ایہ گل منی پر منی اے جو یں وارث شاہ اپنی لکھت ”قصہ ہیر“ وچ پنجاب دی اصل پرچلت ٹھیٹھ پکی پیڈی جٹکی زبان وچ تہذیب و تمدن، رہتل بہتل، رسم و رواج، سیاسی، اقتصادی، معاشی، زرعی، تاریخی تے سماجی حالات حتیٰ کہ خوراک لباس، میلے ٹھیلے، شکار، ڈھور ڈنگر، پالن، مروجہ علم طب، حکمت سبھ کجھ بیان کیتا اے۔ ویلے دے سچے سچے کامل درویش، مکار جھوٹے بناوٹی قسم دے فقیر، قاضی، ملوانے وچکار فرق نوں وی خوب بتایا اے۔ چٹکے

دی تعریف، ٹھگ مکار دی ندیا چنگی کیتی اے۔ اوہناں پنجاب تے پنجابی حیاتی دے ہر شعبے دانک نقشہ لوکائی دے ساہمنے پیش کر دتا اے۔ فنی اعتبار نال دیکھینے تال وارث شاہ ہوراں دی ”ہیر“ نوں جو مقام حاصل اے اوہ اج وی بالکل اوسے طرح اپنے پورے جوہن تے قائم دائم اے۔ احسان باجوہ ہوراں وی ”سچ بانی“ وچ پنجاب دے پیئڈ و جیون دی بھر پور انداز تے نویکلے ڈھنگ راہیں چترکاری کیتی اے۔ اوہناں دا انداز بیان بہت سیدھا سادہ دل موہ لین والا اے۔ ”سچ بانی“ نوں وارث شاہ دے ویلے دے پنجاب دے انسائیکلو پیڈیا دی اگلی کڑی آکھیا جاسکدا اے۔ دونوں شاعران دا موضوع زوئے سخن دامنہ عا سلوک، عرفان، تصوف ای اے کہانی نہیں۔ کہانی دا صحیح یا غلط ہونا کہانی کار تے منحصر نہیں اے۔ اوہناں قصہ غلط آکھیا یا صحیح اوہناں نوں گھڑیا گھڑایا لکھیا لکھیا مواد ملیا تے اوہناں اوس وچ پورے پنجاب تے پنجاب واسیاں دا مکمل نک نقشہ کھچیا۔ جے گوہ نال دیکھتے تال ”سچ بانی“ دی کہانی وی وارث شاہ دی کہانی نال چوکھا میل کھاندی اے پر اگوں جا کے ریل دیاں پٹریاں وانگر تھوڑی دکھ ہو جاندی اے۔ احسان باجوہ ہوراں اپنی تھال بھر پور علمی قابلیت تے ذہنی بصیرت توں چوکھا کم لیا اے۔ اوہناں ایس قصے دیناں اہہنیاں تفصیلاں تے ونڈ و تیراں بیان کیتیاں نیں جو پنجابی علمی ادبی ورثے نوں اک نویں نظریں دیکھن ول پریر دیاں نیں۔

References:

- * Lecturer Punjabi. Govt. Degree College of Special Education, FSD.
- ** Director, IPCS. Punjab University, Lahore.
- 1- Akhtar Jafery, Syed-Syed Waris Shah Ahwal-o-Aasar(Lahore:Maqsood Publisher)-149
- 2- Ehsan Bajwa, Sach Bani (Lahore: Taha Raheem Publications, 2015)-2
- 3- Mumtaz Baloch, Sach Tay bani – Rachnavi(Tamahi) Sach Bani Number, Shmara-1(Lahore, Taha Raheem Publications, 2016)-162
- 4- As Above-5
- 5- As Above-23
- 6- As Above-33
- 7- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz (Lahore, Punjabi Adbi Acadmy,1964)-23
- 8- Ehsan Bajwa, Sach Bani-40
- 9- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-23
- 10- Ehsan Bajwa, Sach Bani-94
- 11- As Above-81
- 12- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz- 241
- 13- Ehsan Bajwa, Sach Bani- 53
- 14- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-67
- 15- As Above-108
- 16- Ehsan Bajwa, Sach Bani-107
- 17- As Above-108
- 18- As Above-107
- 19- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-93
- 20- Ehsan Bajwa, Sach Bani-299
- 21- As Above-300
- 22- As Above-342
- 23- As Above-208
- 24- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-241
- 25- As Above-241
- 26- Ehsan Bajwa, Sach Bani-49
- 27- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-130
- 28 As Above-188
- 29- Ehsan Bajwa, Sach Bani-69

- 30- Ehsan Bajwa, Sach Bani-252
- 31- As Above-272
- 32- As Above-45
- 33- As Above-81
- 34- As Above-166
- 35- As Above-167
- 36- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-42
- 37- Ehsan Bajwa, Sach Bani-256
- 38- As Above-257
- 39- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-285
- 40- As Above-285
- 41- Ehsan Bajwa, Sach Bani-178
- 42- As Above-231
- 43- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-52
- 44- Ehsan Bajwa, Sach Bani- 187
- 45- As Above-25
- 46- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-185
- 47- As Above-28